

ӘОЖ 81-26

ГТАХР 16.01.09

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.016>

**«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ ШӘКӘРІМГЕ ҚАТЫСТЫ МАТЕРИАЛДАР
НЕГІЗІНДЕ АЛҒАШҚЫ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИЛЕРІНЕ ШОЛУ,
ЕМЛЕ ТАЛДАУЛАРЫ**

***Мамынова Б.Қ.¹**

***¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан**

Аңдатпа. Мақала жазудағы мақсат – Шәкәрім Құдайбердіұлының шежіре кітабы туралы жазылған «Қазақ» (1913-1918) газетіндегі сын мақала, басқа да материалдар негізінде газеттегі емле ерекшеліктеріне талдау жасау. Мақалада төте жазумен жазылған мәтіндердің дұрыс оқылуына барынша көмектесу міндеті алға қойылды. Төтені дұрыс оқудың маңызы зор, яғни әріптік-дыбыстық әліпбидің, біздің жағдайымызда ескі арабграфикалы қадым жазуынан реформаланған А. Байтұрсынұлы әліпбиінің алғашқы пайдаланған кезеңіндегі, жалпыұлттық «Қазақ» газетінде қолданылуына байланысты нақты мәліметтерді жеткізу, қадым мен төтенің айырмашылықтарын тану керек. Бұл мәселелер мәтінтану үшін де, қазақ жазуының тарихын зерттеу үшін де қажетті. Әсіресе түбірлердің жазылуындағы дауысты дыбыстардың таңбаланбауының себептері айтылады, оған қосымшалардың жалғануындағы ерекшеліктер, жекелеген таңбалардың белгіленуіндегі қиындықтарды қосуға болады. Мақалада осы мәселелер жай сөзбен айтыла салмайды, мәтінтану критерийлеріне сәйкес нақты деректер арқылы көрсетіледі. Мақалада сонымен бірге қадым жазуындағы әріпасты, әріпүсті диакритикалық таңбалар мен консонанттық әліпбидің негізгі ерешелігі туралы жан-жақты түсінік беріледі. Диакритикалық таңбалар туралы, олардың түрлеріне және функциясына байланысты мақалада кеңінен сөз болып, тілдік факітілер келтірілді. Кірме сөздердің, төл сөздердің, жалқы есімдердің және ономастикалық атаулардың газетте жазылуына көңіл бөлініп, ерекшеліктері айтылды, жазудағы қиындықтары туралы екіұшты ой қалыптаспас үшін нақты мысалдар берілді. Қазақ жазуы тарихында тек усул-қадым, А. Байтұрсынұлының усул-төте жазуы ғана емес, одан бөлек, сол кезеңдегі басқа да қазақ зиялылары ұсынған, кейбірі белгілі бір дәрежеде қолданыс тапқан алғашқы жәдігер әліпбилер жөнінде мәліметтер, алғашқы әліпбилердің құрылымы туралы деректер келтірілді. Мақаланы жазу барысында қарастырылып отырған мәселеге қатысты ғылыми әдебиеттер пайдаланылды.

Тірек сөздер: жазу, усул-қадым, усул-жәдид, арабқаріпті графика, әліпби, норма, емле, «Қазақ» газеті, Шәкәрім

Кіріспе

Араб қаріпті ескі қазақ жазуы ертеректе пайдаланылды, мұсылмандықпен бірге енген бұл жазу квазиәліпбилік сипатты еді, өйткені онда дауыссыз дыбыстардың таңбалануына басымдық берілді, ол сондықтан да консонантты әліпби саналды. Ескі араб жазуы оңнан солға қарай жазылды, онда 28 таңба болды. Әрбір таңба бір дауыссыз дыбысқа арналды. Дауысты дыбыстарды әріптердің асты-үстінен жазылатын арнайы диакритикалық белгіленімдер жеткізіп отырды. Мысал ретінде шағатай тілді жазбадан алынған мына сөздерді келтіруге болады:

الامى گيا ناکيم және бұл мысалдар әріптерден бөлек қосымша таңбалардың болғанын білдіреді. Бұл белгіленімдер негізгі таңбалардың үстіне орналасқан. Араб тіліндегі дауыстылар ұзын (созылыңқы) және қысқа болып бөлінетіндіктен, кейбір дауыссыз дыбыс таңбалары жазу кезінде ұзын (созылыңқы) дауыстыларды таңбалау мақсатында пайдаланылған. Қысқа дауыссыздар қосымша белгілер арқылы жазылған, оларды *харакаттар*, кейбір ғылыми еңбектерде *қаракеттер*, *қарекелер* деп те атайды. Дауысты дыбыстардың оқылуы, тіпті оларды оқу көп ретте оқушының білімі мен түсінігіне байланысты болған. Ал «а», «и», «у» дауысты дыбыстарына жеке таңбалар арналғанын, көруге болады: خ ر ت ا ك . Бірақ осы үш таңба өзге де ұқсас дыбыстарды таңбалауда пайдаланылады. «А» (/кэсра а-ның белгісі, «К», «Г» дауыссыздарымен тіркесіп келгенде «ә»-ні (өйткені таштит (тәшдид) – жіңішкертеді) таңбалайды. Ал ئ әрпі үстіндегі «сукун (сәкін (сүкүн деп те атайды – нөлдік форма) таңбасымен бірге (ب ي ئ) [бейт] деген сөздегідей е-ні таңбалаған, «и» таңбасы (и-дің белгісі) «ы» анық естілетін дифтонг-буындарда жуан естілетін дауыссыз дыбыстармен келгенде «ы»-ны таңбалаған. Сондай-ақ дыбыс жуан естілетін дауыссыздар тіркесіп, «и» дыбысы жуан естілетін дауыссыз дыбыстармен келіп, мысалы, [тыфль] сөзіндегідей жекелеген сөздерде, ط әрпі жуан естілетін дауыссыз «т»-ны таңбалайды. Ал *замма* белгісі септік жалғауымен тұрған грамматикалық байланысты білдіреді. «У» дыбысы классикалық араб тілінде өзгеріссіз қолданылады, бірақ кейде диалектілік сөздерде «о»-ны таңбалаған. Осы ۳ дауысты дыбыс белгіленімдерінен (көмекші белгі) (харакат, сүкүн, фатха) бөлек олардың айырым түрлері бар, олар «танвин» (ت ن یو ن) немесе *тануин* деп атайды. «Сүкүн»-нің үш түрі бар, бірі – дауыссыз дыбыстың жоғын білдіреді; «шадда» (кейде оны таштит (тәшдид)) белгісі – дауыссыз дыбыстың қосарланып тұрғанын көрсетеді; «хамза» – екі дауысты дыбысты бір-бірінен ажыратады, т.б. Осы диакритикалық таңбалар арқылы араб тілінде сөздерге лексикалық та, грамматикалық та мағыналар жамалады» [۱, ۲۹۹-б.].

Бірақ осы қосымша белгілердің, көмекші немесе шартты белгілердің атауы ескі қазақ жазбалары туралы мәселе көтерілген ғылыми еңбектерде әртүрлі аталады. Дегенмен де жоғарыда аталған көмекші белгілердің ескі жазбалардағы (ескі қазақ жазбаларындағы) атаулары мен толық функциясы, өзгешеліктері араб тілінің оқулықтарын айтпағанда, зерттеуші ғалым Д. Әбділәшімұлының «Ескі қазақ жазба тілі» еңбегінде толық келтірілген.

Араб тілі оқулықтарында араб тілінің ерекшелігі айтылса, аталған ғалымның еңбегінде ескі қазақ жазба тіліндегі көмекші таңбалардың дыбыстарды таңбалаудағы, дыбыстарды айырудағы, фонемалардың позициясына қарай дыбысталуындағы айырмасын, грамматикалық тұлғаларды жеткізуін т.б. талдап берілген.

Ескі қазақ жазба тілінде хамза араб-парсы тілдерінен қабылданған сөздерде ғана жұмсалған, тіліміздегі төл сөздерде негізінен қолданылмаған. Көне немесе қадым жазуында араб таңбалары сөз басында, сөз ортасында, сөз соңында әртүрлі таңбаланады. Осындай ерекшеліктері қадыммен жазылған ескерткіштерді оқуды қиындатты, қадым жазуымен бүгінгі күнге жеткен ескерткіштерді екінің бірі оқи алмауы, оқыған күннің өзінде дұрыс оқи алмауы, бұл кезеңдегі ескерткіштердің жеткілікті деңгейде зерттелмей жатуына әсерін тигізді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мақала жазу барысында пайдаланылған ғылыми әдебиеттер. Мақалада алғашқы әліппелер, төте жазу (әліпби), қадым жазу туралы мәліметтер ұсынған бірнеше ғылыми әдебиеттен дәйексөздер келтірілді. Атап айтқанда, Қ. Қожықовтың «Букварь для Киргизских Школьвъ Туркестанскомъ краіъ» (Составиль Завѣдующій Карнакскимъ русско-туземнымъ училищемъ Конгырьъ Ходжа Ходжиковъ. Изданиіе Первое. Оренбургъ Типо-Литографія т-ва «Каримовъ, Хусаиновъ и К-о» 1912.), Ғ. Әнестің «Ағартушы. А. Байтұрсынұлының өмір жолы мен педагогикалық еңбектері» монографиясы (Алматы: «Арыс» баспасы, 2025. – 336 б. – 110-128-бб.), С. Хасанованың «Көне түркі және араб-латын жазбалары» (Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1993), Б. Момынованың «Қазақ» газетіндегі емле, әліпби, лексика-грамматикалық ерекшеліктерін» талдауға арналған монографиясы және алғашқы емле ережелері жинақталған А. Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» (Қазақ тілінің сарфы) (Бірінші жылдық. Орынбор – 1914/Құрастырған: Е.Тілешов. – Алматы: «Сардар» баспасы, 2009. – 348 б.) еңбектерімен қатар негізгі зерттеу нысаны ретінде алынып отырған «Қазақ» газетінен лингвистикалық мәтіндер келтірілді. Сонымен бірге іріктелген, әр нөмірінен жинастырылған сөздер мен сөз тіркестері, сөйлемдер тілдік фактілер ретінде берілді.

Мақала жазуда пайдаланылған әдіс-тәсілдер. Мақалада айтылған ойды жеткізу үшін автордың өз мақсатына жетуі үшін лингвистикалық әдіс-тәсілдердің бірнеше түрі қолданылды. Атап айтқанда, әр әріп түрінің жазудағы таңбалық ерекшелігін анық көрсету үшін мысалдар жинақталды. Жинақталған мысалдарға сүйене отырып, сол кездегі жазу тәртібінде кездесетін, ресми бекітіле қоймаған жиырмадан астам емле ерекшелігі анықталды. Бұл ерекшеліктер әдеби тіл үшін таптырмас құнды материалдар еді, себебі нақты сол уақыт кесіндісіндегі жазудың жайын нақты көрсететін дәлелдемелер болды. Материалдар іріктелді, өйткені ұсынылып отырған қисынды, ережені дәлелдеу үшін кез келген мысал емес, оны нақтылайтын, уәждейтін мысалдар керек болатыны түсінікті. Тілдік материалдарды,

сөйлем және сөздердің жазылуына салыстырулар жүргізілді, талдаулар берілді. Алғашқы әліпбилер туралы мәліметтер топтастырылды, осы әліпбилерге жасалған ғалым Ғ. Әнестің алғашқы ғылыми талдаулары ұсынылды. Осылайша мақаланы жазу барысында бірнеше әдіс-тәсілді қолданып, діттеген мақсатқа қол жеткізілді.

Нәтижелер

Жазу туралы көп айтылғанмен, А. Байтұрсынұлының әліпбиінен бөлек қазақтың бірнеше әліпбиі болғаны туралы айтылмай, зерттелмей келеді. Шын мәнісінде, мәдениет тарихындағы кез келген әліпби жөнінде ғылыми айналыста мәліметтер болуға тиіс. Өйткені әліпби (жазу) – кез келген ұлт, халық үшін мақтаныш. Алғашқы әліпбилердің бәріне көңіл аудару, төте жазуды (А. Байтұрсынұлының) әліпбиін кемсіту я болмаса жоққа шығару емес. Бұл турасында белгілі ғалым Ғ. Әнес былай дейді: «Алғашқы қазақша «Әліппе» кітаптарының қоғамдық ғылымдары ғалымдары тарапынан дендеп зерттелмей келе жатқандығының бір себебі олардың араб қарпімен басылған көне жәдігер болуымен бірге, екіншіден, Қазақстан кітапханаларында түпнұсқалары жоқ, тіптен Ғылым Академиясының Орталық ғылыми кітапханасының өзінде олардың кейбірінің ғана фотокошірмелері сақталған. «Қолмен ұстаған кейбір «Әліппе» кітаптарын атап өтелік. Олардың өзі қазақша (төл) «Әліппе», қазақ пен орысқа ортақ «Әліппе» һәм қазаққа арналған орыс «Азбукалары» мен «Букварьлары» болып тарамдалып келеді. Бәрін бірдей бір тұста үстемелетпей, тек қазақшасына (мұқабасына жазылған) үңілсек, бізге белгілі «Әліппелер» мыналар:

- Жазуға үйрететін Кенеге. Қазан, 1894.
- Қазақ Әліппесі. Жазған Зәкария бин Ерғали әл-Ахмеди и-Бәкеуи. Қазан, 1910.
- Усул сотие тәртібінде қазақша Әліппе. Жазушы Мұхамед Ораз бин Нұрбай Қызылжари. Уфа, 1910.
- Арабаев И., Сәрсекеев Х. Әліфбе йәки төте оқу. Уфа, 1911.
- Андамасов Ж. Қазақша ең жаңа Әліппе. Уфа, 1912.
- Малдыбаев М. Қазақша ең жаңа Әліппе. Қазан, 1912.
- Қазақ баларына жәрдем. Қазақша Әліппе сабағы. Тәртіп етуші Кенжеғали бин Ғабдулла бин Серғали әл-Әлимбети. Қазан, 1913.

Біз осы орайда жоғарыда аты аталмаған тағы бір ерекше «Әліппе» кітабы мен оның авторына арнайы тоқтала кетпекпіз. Сол кездің мөлшерімен көлемді болып саналатын (жоғарыда аталған «Әліппелердің» көлемі орташа алғанда 30-40 беттен аспайды), 90 беттік кітап мұқабасының оңы (орыс қарпі) мен терісінде (араб әліпбиімен) былай деп жазылған:

- БУКВАРЬ для Киргизских Школьвъ Туркестанскомъ краіъ. Составиль Завѣдующій Карнакскимъ русско-туземнымъ училищемъ Конгырьъ Ходжа ХОДЖИКОВЪ (*Түпнұсқадағы жазу тәртібі сақталған* – Ғ.Ә.). Изданиіе Первое. Оренбургъ Типо-Литографія т-ва «Каримовъ, Хусаиновъ и К-о» 1912 [Кітаптың тек бір-ақ беті – титулы орысша, қалғаны тұтастай араб қарпімен қазақша].

– Мактаб ал-қазақ «АЛИФБА». 1-кітаб. Шығарғушы Қарнакде хукумет мактабиндік ушитилы Пераускийлік Қоңыр Қожа Ходжиков. 1-мәртебе басылып шыққаны. «Каримов, Хұсаинов уширкасы»-ның мәтбуғасы. Орынбурғ – 1912» [2].

«Қоңырқожа Қожықов – ұлттық элитаның көрнекті өкілі. Видный представитель национальной элиты» деп аталған еңбектің [6, 42-б.]» 38-45 беттерінде: «Қ. Қожықовтың енді бір мәні зор еңбегі оның қазақ балаларына арнап жазған Әліпбесі» дей аламыз. Араб әрпімен Орынборда 1912 жылы басылған бұл оқулық өзінің құрылысы мен мазмұны жағынан жаңа сипатқа ие. Автор ең алдымен қазақ балаларының жасы мен қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып, ғылыми негіздерін халықтың тұрмыс күйі мен кәсіп-тіршілігіне орайластыра үйретуді көздейді. Ол өз Әліпбесін ұлы ағартушы Ы. Алтынсарин хрестоматиясына негіздей құрады, сол талапқа өзінің жазған өлеңі, әңгімелерін жүйелеп, жинаққа енгізеді. Ең алдымен, Ыбырайдың «Кел, балалар, оқылық», «Балқожаның хаты» секілді өлеңдерін үлгі ретінде келтіріп, өзі жастарды оқу-білім, өнерге шақыратын «Шәкірт балалардың өлеңі» атты жырын шәкірттіктің алғышарты етіп ұсынады» [6, 42-б.]. «Әліппелердің» авторлары қалай болғанда да олар өз заманының озық ойлы азаматтары, елге танымал тәжірибелі ұстаз-педагогтар болғандығы сөзсіз. Мәселен, педагог Закария Ерғали 1910 жылы басылымның алғысөзінде жазып отыр: «1907 жылда Қазанда болған қазақ алифбасы жамияты тарапынан қазақ балаларына мақсұт қазақша Алифба тарту ету маған тапсырылған еді», – деп. Бұл жердегі анықтай түсетін әңгіме, сірә, Ресей мұсылман мұғалімдерінің бас қосу жиыны, Қазан сиезі туралы болса керек.

Ұстаз Нұрбай Қызылжари да сол 1910 жылы өкіне жазады: Бұл уақытта бірақ барша қазақ өздеріміздің саф тілімізде болған бір Алифбаға мұқтаждығымыз һәммәңізге мағлұм болар. Бұл уақытқа дейін балаларға оқу үшін өз тілінде бір кітап болмауына мейлінше ренжіп жүруші едім» деп. Бұл екі еңбектің де басты ерекшелігі – шын мәнінде жаңа әдіс («усул сотие») арқылы әуелі қазақтың дыбыстарын айтуды үйретіп, одан соң оның таңбасы – әріпті бейнелеп жаздыртады. Алғашқы «Әліппеде» оған 42 сабақ арналса, Н. Қызылжари 26 дәріспен қазақ әріптерінің (дыбыстарының) баршасымен шәкірттерді таныстырып шығады. Одан кейінгі мәтіндерде: «Салауат Алла» (З. Ерғали) және «Қираат Түркие», «Пайғамбар», «Ғылым-есеп», «Ғылым-тарих», «Түрлі дұғалар» (Н. Қызылжари) атты заманауи тақырыпшалар берілген. Екі «Әліппеде» де күн мен ай және жыл аттары, жыл санау, мүшел сияқты қызықты мәліметтер ұшырасады. Н. Қызылжари кітабының бірден көзге түсер ерекшелігі – «Ата», «Ана-апа», «Ұстаз және молда», «Оқу үйрету» тақырыпшалы шағын мәтіндерде өте ұғынықты, қазақтың көркем әдеби тілімен мұғалім мен ата-ана туралы ғибратты тәрбие сөзін айтады. Ал 1913 жылы жарық көрген Кенжеғали Серғалидің «Әліппесі» – шын мәнінде әдістемелік тұрғыдан біршама жетіле түскен көрнекті еңбек. Дыбыстардың өзін дауысты және дауыссыз деп жіктеп, талдау мен сұрақ-жауап әдістерін қолданады. ...Әріп-дыбыстарды үйретіп

болғаннан соң: «Жақсы баланың мінездері», «Аллатағала һәм пайғамбар», «Жұмақ һәм Тамұқ», «Жұмаққа һәм Тамұққа кіретін кісілер», «Күн есімі», «Жыл есімі», «Ай есімі», «Жұлдыз есімі», «Араб алифбасы», «Есептен бір дәріс» тақырыпшалы шағын мәтіндер оқуға ұсынылады.

Аталған әліппелердің авторлары жәдитке дейінгі кезең оқығандары, олар – қадимшілер. Осы әзірге жәдит алдыңғы кезеңді шартты түрде *қадим кезеңі* деп атауға болады. Ал осы кезеңнен кейін *жәдитшілер* дәуірі (кезеңі) басталды. Олар – авангардтық кезеңнің өкілдері [2, 110-128 бб.].

Талқылау

Жәдитшілдік ХХ ғасырдың басындағы Ресей қоластындағы түркі халықтарының мәдени-рухани, діни және ұлттық құндылықтарының тапталмауы жолындағы күресі еді. Ресей қоластындағы мұсылмандардың жаңа әдісті мектебінің (усул жәдид) негізін салған, мұсылман халықтары құқығының тапталмауы үшін күрескен және олардың рухани дамуына кең мүмкіндік беруді талап еткен ірі тұлға – татар (қырым татары) ғалымы Исмаил бек Гаспралы (Гаспринский). Оның 1881 жылы шыққан «Русское мусульманство» деген еңбегі патша өкіметі тарапынан қолға алынған білім беру жүйелерін сынға алып, «ұлт бостандығы» туралы мәселе көтерді. «Татар ғалымының бастамасымен жәдиттік оқу жүйесі енгізілді де, бұл үшін И. Гаспринский «Ховаджа субьян» (Балалар оқытушысы) атты оқулық шығарды. Бірақ И. Гаспринский оқулығында таңбалар саны бұрынғыша 31 санды болып қала берді, яки татар ғалымы араб тіліндегі басы артық әріптерді әліпби құрамынан шығармай, 28 араб таңбасын толық сақтап, қалған үшеуін парсы әліпбиінен иеленді. Оқулықтың қалған бөлімдері «Жағрапия ғылымы», «Ғылым тарих», «Хисаб», «Ғылым хал» сабақтарына арналды.

Жәдитшілікті ұстанған жас ұрпақ жетіліп, «усул жәдид» (жаңа әдіс) оқыту жүйесіне негізделген медреселер біртіндеп ашыла бастады. Мәселен, «Орынборда «Хусейния медресесі», Уфада «Ғалия медресесі», Қазанда «Мұхаммедия медресесі», Троицкіде «Расулия медресесі», т.б. Өзбектер арасында жәдитшілік мектебі 1903 жылы Самарқандта ашылды, оған өзбек зиялысы Абдулкадыр Шакури жетекшілік жасады, Бұхарада Махмұдқожа Бехбуди жаңа бағыттағы «Балаларға оқулық» деген кітап жазды. Сонымен қатар халықты рухани жақтан ілгерілету мақсатымен «Самарқанд», «Ойна» журналдарын шығарады. Қазақ даласында жәдитшілдік «Қазақ» газетімен қазақ даласына таралды» [2, 110-128 бб.]. Ал А. Байтұрсынұлының төте жазуы оны «қазақ жазуының реформаторы» деп атандырды да, қазақ зиялыларының кейбірі өз мақсаттарына Совет өкіметінің көмегімен қол жеткізуге болады деген әрі үміт, әрі сенімде болды. Сөйтіп осындай үміті бар А. Байтұрсынұлы Совет өкіметін қолдай бастады. Ол 1920 ж. Қазақстанның халық ағарту наркомы болып тағайындалады. Ал қадымнан төтеге көшудің себептерін санамалап көрсетуге болады: «Араб алфавитінің төте түріне көшуге Орта Азия, Қазақстан жерінде жарық көрген «Дала уәләятының газеті», «Түркістан уәләятының газеті», «Айқап» журналында жарияланған,

Уфадан шығып тұрған түрлі басылымдар материалдарында кетіп жатқан кателер, араб алфавиті асты-үсті қарекелерін оқудағы қиындықтар себеп болған. Араб алфавитінің өзгертілген, жеңілдетілген, ыңғайлы төте жазуы 1924-1929 жылға дейін, тіпті 1938 жылы латын алфавитіне көшкеннің өзінде де жарыса қолданылып келді» [8, 288-б.]. Бұл айтылғандардан бөлек басқа да негізгі себептері мен алғышарттары бар, олар: халықтың сауаттылық деңгейін көтеру, оның бір жолы жазу жүйесіне өзгеріс енгізу еді. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін орындайтын міндеттер мыналар еді: қазақ тілінің жүйесін дұрыс жеткізетіндей дәрежеде әліпбиді өзгерту, терминологиялық қабатты қалыптастыру, дұрыс жазу және дұрыс оқудың ғылыми қағидаларын жасау, қазақ тілін оқытып-үйретудің бағдарламасын түзу, емле нормасын ресми бекіту, т.б. Осы істердің басы-қасында А. Байтұрсынұлы да жүргені көпке мәлім. Тіпті ол бұл бастамалардың негізін «Қазақ» газетінде қалап үлгірген еді. Газеттің, газет арқылы А. Байтұрсынұлының осы қызметінің дәлелі ретінде басылымнан «Шаһ Кәрім ақсақалға» мәтінін келтіреміз.

هاش ميرک اغلاقسقا

قازاق» گد ۱۵۳ یچن هندنمون هرچش گدزاک ۲ یچن تبر یوؤلیساب نانیاج اغرادتامازآ»
:ناغزاج مگرگچنتوا ینانم زماتیآ

هرچش» گن ۵۰ یچن هندنمب یگ یچک زوج نانیاج ناغزاج هندنمب: (۱) ملآ گن ربء»
یسلااب «یلپچ یاب» مگبد یدن «یتکپچ» ... اغرازاج کهربک. (۲) ملآ گن یتلا گنیسلااب
«نپموچ» ممپا س «متپک» مگبد ن وؤر. «ملآ نپموچ ربء ناقسؤت لپا. یچک هدزؤج
یربء

مکبا نؤ نچلا ببد، یدیاتا رلاؤب نچلا، بلوب یچک مگزؤج یدلایسوق. یلیاب نپم یتپچ وؤر
ملآ – یدنپموچ «نچلا» ببد یدیاتا. نپموچ ملآ گن یسیناء مه تروتء اغؤر منیلوب ید:
اقت (۲) کهنوک (۳) ناپسا (۴) لؤقزوب. «ملآ نپموچ وؤج، یدبا ادادنوس مساب وؤس یدبا»،
(۱)

ببد یتپچ گدؤر بتیا مکتپک ن یخیرات یلاقام اد راب
یزپک مگلپک ن گؤس هاش میرک لاقاسقا هرچش یس یلارؤت ینانم زمیقتیا ملپک
،یچنکبا
ید.

هاش میرک لاقاسقا «هرچش» منیس للثپچ - ییلپچ اچسمؤج، یاماراق هرپت لک، بلایوا
،بوک، بقوا ناس بریتسلاس براب یناغزاج بنیروک رؤت. لؤب ادارؤت یدلاقاسقا گدقازاق
«ینزیماراک»، کهسپد قترا ناغاتقام زبساملوب. کرؤت یخیرات نپم یسیقسناک مگلپک ن مادآ
هرچش ین یامیقوا متپک - یدیملا. هرچش ملیچ گدر اندرادیاتک بزوت مگزؤج ن گدنامولعم
لؤب

هاش میرک ربء ربء اقباتک، بزتء گنیچؤقوا منیبب، نت ربء، ادناغاراق مکتلکپچ ن
نراب هد

«زسسپک نلپک مبسؤت یدی»: هرچش گن یگیلچمپک هد راب. یچنکبا اندؤولیساب
یتقایس. ادادنوس

یادنؤم سمپک ملپچ نر هزؤت بت راساب ببد زمیلایوا
هچ خیرات یکبا مبدوصقم ن بدلایزاج: (۱) هدتکم اغرلالاب وؤتیقوا نچوا مه (۲) گدقل
مسپا هندن یغنرؤب نرادلاح اققراج، براغچ، بادنقیآ گدلپا مکتوا، ن لؤب یگنؤک نرمواء مه ملپک
یوؤلپک نگ وؤریدلبء نچؤاء. یلاؤب، ادناغاراق هاش میرک هرچش یس هدتکم وؤقوا یلارؤق
هرچش، اغؤونیؤت یکبا، نادساب ارؤوت مملپک یدی. لاق، یدربب یچنکبا اقتراش ارؤوت

هدا، ت گاز كهړېك يډبا: يځگوس هرچش مليچ مگر هدر اچ يچم يۇۇلوب يتسييت. ناغوب هاش ميرك
يس يغات مليوا هر ككس م يدي: تا، لچ لپا بوك – ساتوت، بلاناس، ساء
گارس مليوس م يدي. نادقنوس مگلزت ن، رادتا ناققلوا هديا ر هديا قروز نېب، يذلاق
زسوادناقرا اچلام بجلج بچ م تېك يدي
هاش ميرك لاقاسقا چځگوت هرچش يچ ناغوب، گوس يسيۇج نبيق مكا مينا ميسوت زم. مستيا
،هد «ينيتاق مكلوان يذق مگيوا باراق يديلاج» مگېد هدى، يچنكا ادنؤوليساب قاغروق مادا
مه هديا گدر يرادتا نېم راتاق گدر لاوا، نساء، نسيمرؤت هدا، ت نرادگاز اد زميگروك ملېك
يدي.
(«Қазақ», ۱۶۷ нөмір). كمكلېچ

Келтіріп отырған мәтін – лингвистикалық мәтін (газеттегі жазылуы толық сақталып отыр).

Шаһ Крим ақсақалға

«Қазақ»дың 153нші нөмрінде чжіреңздің 2нші рет басылұұы жайнан азаматдарға жазған өтінчңзге мнаны айтамыз: «Чжре»нің 50нші бетндегі кчі жүз жайнан жазған жерінде: 1) әлмнң бр баласы «Шеклібай» дегенді «шекте» деп жазарға керек.

Әлмнң алты баласынң бірі «чөмен» емес, «кете» деген рұұ. Әлм, чөмен бр тұұсқан ел. Кчі жүзде екеүн алчн деб атайды, бұлар алчн болб, кчі жүзге қосылады. Байлы мен жеті рұұ әлм-чөменді «алчн» деб атайды. Чөмен әлмнң нсі һм төрт рұұға бөлінеді: 1) тоқа 2) көнек, 3) аспан, 4) бозқұл. «Әлм, чөмен жау еді, сонда да басм сау еді», деб жеті рұұдң айтб кеткен тарихи мақалы да бар.

Екнчі, кезі келген соң Шаһ Крим ақсақал чжіресі тұұралы мнаны айтқымыз келеді. Шаһ Крим ақсақал «Чжре»сіне жеңл-желпі жұмысша қарамай, терең ойлаб, көб оқыб, сан салстрыб барб жазғаны көрінб тұр. Бұл тұұрада ақсақалды қазақтың «Карамзині» десек, артқ мақтаған болмасбз. Түрік тарихы мен тансқысы келген адам бұл чжрені оқымай кете-алмайды. Чжрешілердің кітабтарнда тозб жүрген мғлұматдң барнде Шаһ Крим бр бр табқа тзб, оқұұшынң бейнетн, бір қарағанда, жеңлткен сияқты. Сондада «Кемссіз келн түсбейді»: «чжренң» кемшілігі де бар. Екнчі басылұұнда мұндай кемс жерлерн түзетб басар деб ойлаймз. Тарих екі мақсүд бен жазылады. 1) мктбде балаларға оқытуұұ үчн һм 2) халқдң бұрынғы халдарн жарққа чғарб, айқындаб, елдң өткен, бұл күнгі өмрн һм келечегн білдіруұұ үчн. Бұлай қарағанда, Шаһ Крим чжресі мактбде оқұұ құралы есебнде тұтынұұға, екі басдан тұұра келмейді. Қала берді, екнчі шартқа тұұра келүүі керек еді: соңғы чжрешілерге жәрдемчі болұұы тиисті. Бұған Шаһ Крим чжресі тағы үйлесчкремейді: ат, жыл, ел көб-тұтас саналб, с, әдет, заң сараң сөйленеді. Сондқдан тзілген атдар, ұйлққан елдер есде зорлқ бен қалады. Арқандаусыз малша жлжб шгб кетеді.

Шаһ Крим ақсақал тұңғш чжреші болған соң, жұмысы қиин екеніне түсінеміз. Әйтседе, «қатыны өлген қызды үйге қараб жылайды» дегендей, екнчі баслұұнда құрғақ адам һм елдердң атдары мен қатар олардң сін, тұрмысн, әдет, заңдарнда көргімз келеді.

Желкек. «Қазақ», №167, 31 януар, жексенбі, 31 январь, 1916 жыл (қоян).

Осы мақала негізінде емле ерекшеліктерін жүйелеуге талаптандық, ерекшеліктер газеттің барлық нөмірлеріне, тіпті әр бетіне тән. Енді осы ерекшеліктерге жеке-жеке тоқталып көрелік:

«Осы мақаланы басшылыққа ала отырып, емле ерекшеліктеріне назар аударғанда, төмендегі арнайылап көрсетілген ерекшеліктердің тұтасымен «Қазақ» газетінің барлық нөмірлеріне тәндігі байқалды, яғни газет жарыққа шығып тұрған мезгілде ресми бекітілген емле ережелері болмағанмен, сол кезең (1913-1918 жж.) үшін және кейінгі ережелердің (1924 ж. бастап) жасалуында, ережелердің біртіндеп қалыптасуында, тіпті кейін ресми бекітілгенде аталған жазу моделінің барынша ықпалы болғанын байқатады. Ол қандай ерекшеліктер дегенде, олар мыналар: сөз құрамында «ы» – бар болса, бұл дыбыс кейде «ы», кейде «и» деп оқылған. Көбіне сөздің соңындағы «ай», «ей» буынында, болмаса «и» (ый, ій) дыбысы жазылуға тиісті буындарда, болмаса «аы» буыны, «еі» буыны бар сөздерді жазғанда «и» (ый, ій) орнына «ы» жазылып отырған (әрине, егер сөз жуан болса), «і» жазылған (сөз жіңішке болғанда). ع әрпі араб тілінде «и»-ді таңбалайтыны белгілі. Ал газетте бұл таңба «и» (ый, ій) және «ы» орнында жұмсалады. Сондықтан қазақтың алғашқы жалпыұлттық газетінде аталған таңба «ы»-ның да, «и»-дің (ый, ій) де орнына жұмсалған. Бірақ «аы» деп жазылса да, оқығанда – «ай»; «еі» жазылғанда да – «аы» деп емес, «ей» деп оқылады. Бұл мысалдарды келтіре отырып біздің айтпағымыз – дыбысқа арналған таңба (бұл жерде «ы»-ға арналған) оқуда «и» (ый, ій) түрінде дыбысталатынына төтемен айналысып жүрген оқушылардың, зерттеушілердің назарын бөлдіру. Сонымен қатар, мәтін сол жылдары газетте қалай жазылса, оны сол күйінше кирилшеге көшіру (бұл тіл білімінде лингвистикалық мәтінді сақтау деп аталады) мақсаты болғандықтан, жоғарыдағы мәтіннің түпнұсқалық (газеттік) жазылу тәрпаты толық қалдырылды. Сонымен қатар алдында «и»-ге қатысты айтылған пікірімізді дәлелдеу үшін мысалдар келтіріледі. Атап айтқанда, «ناغون» «ноғаы» (сөз соңында А.Байтұрсынұлы әліпбиіндегі «ы» жазылғанмен, оқығанда «й» болады), «قازاقدا», немесе жазба нұсқасы «қазақдаы» (сөздің соңында «ى» (ы) жазылғанымен, ол таңбаның «ый» деп оқылатыны өз-өзінен сұранып тұр), ал «ناج» «жаы» (соңында «ы» әрпі жазылғанмен, «й» деп оқылады). Сол сияқты «آ» («аы») тағы да «ы» жазылады, бірақ «й» болып оқылады. Газетте қолданған төте жазуда да қазіргі төтедегідей («қазіргі төте» деп ҚХР-дағы қазақтардың қазіргі кезде пайдаланып жүрген төте жазуын айтып отырмыз) қысқа «й» яки ұзын «и» деген жоқ. Өйткені қазіргі кездегі пайдаланатын төтеде «и» мен «й»-ға (и/й)-ға бір ғана таңба арналған. Бір ғана «и» жазылады және осы таңба «и»-дің де, «й»-дің де орнын басады. Бұл ерекшелік қазіргі кездегі «й» жазылатын буындармен байланысты даулы пікірлер туындап отырғандықтан, арнайы жеке көрсетілді. Мұндай мысалдарды көп келтіруге болады: *чғарғандаы, үлескендеі* (бұл сөздерде де алдыңғы мысалдардағыдай «ы», «і» жазылғанмен, «й» деп оқылады) т.б. Газетте «и» әрпі үнемі дауыссыз дыбыстан соң, дұрысында айтылуға сәйкес «ы», «і» жазылуға тиісті орындарда жазылған: *қазақчилқ* «قلچقازاق» деген

сөзде де «ч»-дан кейін (ш емес) «ы» оқылады), ондай сөзге тағы бір мысалды келтіруге болады: «انيناف» («қанына») т.б. Газеттегі әріп астына екі нүкте тігінен қойылған таңба (ب) «е»-ні таңбалайды. Ескерте кету керек, негізінен, ١, ٢-буында солай жазылғаны мына мысалдардан байқалып тұр: *Гретсиа, келсек, екен, неміс, бер, кем, мен*, т.б. Ал екінші буыннан әрі қарай «е» дыбысы қазіргі төтедегі «е»-ге ұқсайтын «ө» («е») таңбасымен айқын болып таңбаланып отырған. Дегенмен кей сөздерде ٢-буында да алдыңғы ١-буындағы «پ» әрпі яки таңбасы жазылатын кездер бар, мысалы, *газетасында* т.б. сөздерді келтіруге болады. Алдында көрсетілген ескі төтедегі (бұл жерде ескі төте деп шартты түрде А.Байтұрсынұлының әліпбиі айтылып отырғанын ескертеміз) «ب» («е»-нің) таңбасы қазіргі төтедегі «и» таңбасына сәйкесіп отырады. Нақ осы таңба қазіргі төте жазуында сөздің барлық буынында жазылады, «и» әрпі екі «и» («и»/«й»-дің) орнына да жұмсалып, бір таңба болып таңбаланады. Қазіргі төте жазудағы «ө» («е») әрпі ескі төте жазуындағы сөздің ٢, ٣-буындарында жазылатын «е»-мен бірдей. Мысалы: «بهندنهكسلوا» – *үлескендей*) т.б. сөздердің жазылуын мысалға келтіруге болады. Ескі төтедегі «ي» («и») таңбасы (әріп таңбасының астына екі нүкте көлденеңінен салынған) кейде «ы»-ны: «انيناف» – («қанына»), кейде: «и»-ді: *Рұмыниага* (бір сөз құрамында келе отырып, әрі «ы»-ны, әрі «и»-ді) таңбалап қолданылған; бұл ғана емес, аталған әріп таңбасы «і»-нің орнына жүреді, мысалы: *көрінеді, стеуінен*; кейде «й»-ді таңбалап кетеді: «باغون» «ногай» деген сөзді келтіріп отырмыз) т.б. Сонда бір ғана «ي» таңбасы «төрт дыбысты таңбалап, мағына айырып, ерекше функция атқарған. Осы «ي» («и») таңбасы екі рет қайталанып жазылатын сөздер бар, ондай кезде аталған таңба «иі» деп оқылатын болған: «*тиис*» деп жазылады, бірақ айтқанда, оқылғанда «*tiiis*» болып танылып, оқылады. «ي» – «и» дыбысы «ы» және «і» дыбыстары кездесетін сөздің барлық позицияларында емес, көбінесе грамматикалық формаларды (оның өзінде барлық грамматикалық қосымшаларды таңбалағанда емес) жазуда жұмсалғаны байқалады. Келтіріліп отырған мысалдарға қарағанда, көбінесе тәуелділіктің ٣-жағын білдіретін кездерде осы құбылыс орын алғаны жиі байқалды: «هنيروت» «*төріне*», сол сияқты «هنميسلجام» («*мажлсинен*») т.б. сөздерді атап өтуге болады. А. Байтұрсынұлының «Оқу-құралдағы» сөздердің жазылуына байланысты ٦-ншы ережеде и/й-дің жазылуы туралы: «Шолақ «й» дауысты дыбыстардың ғана соңында я алдында естіледі. Сондықтан, дауысты дыбыстардан соң жазылған «и» бүтін «и» емес, шолақ «й» болады. Мәселен, *тай, қойлар, құймақ, кий* деген сөздердегі «й»-лер. Бұл ережеге теріс сияқты көрінер «и» жазылмайтын бас буындар. Мәселен «қыйсық» деген сөзде шолақ «й» дауыссыз «к»-ның соңынан келіп тұр. Олай болғаны бас буында бүтін «и» жазылмағандықтан. Бас буыннан басқа орындарда «и» ұзын естілген жерлерге екі «и» жазылады, тіпті ұзын естілген орындарға үш «и» жазылады. «ЫІ» бас буыннан басқа жерде шолақ «й»-дің алдында бір буынның ішінде келсе, бітеу болса да, қалмай жазылады», - делінген [3,17-б.]. Ал «ы», «і» дыбыстары түбір сөздерде анық немесе ашық естілсе де, құмығыңқы, яки анық емес болып естілсе де жазылмағаны газет ұстанған

емледен көрініп тұрады. Ол үшін тағы да мысалдар келтіруге болады: «سَلَجِيچ» («чечлді»), «بِرَاغچ» («чгарыб»), «يَكچَا» («чкі»), «يَكْسُن» («сіңіб»), «قَالِب» («балқ»), т.б. Сөздің ең соңғы позициясында «ы» немесе «і» (сөздің жуан-жіңішкелігіне қарай) үнемі жазылған: «سَسَلَسِم» («мселесі»). Бірақ сөздің соңындағы тұйық буынның құрамында және сөзге жалғанатын қосымшалардың құрамында тағы да «ы» жазылмағаны – факт: «كُنیر اَدْنَامِلِسْم» («мслмандарынң»), т.б. «Ы» дыбысы кірме сөздерде сөздің абсолют соңында жазылған, бірақ кейде «ы» емес, «и» деп оқылған, мысалы: «تَقَم» («мүфти»). Ал сөздің соңында аталған таңба әліпбиде белгіленген дыбысқа сәйкес жуан болса «ы» деп, жіңішке болса «і» болып оқылады: «سَسَلَسِم – «мселесі». Бірінші буында, кейде екінші буында да «е» басқа таңбамен мысалы, «سَسَمِبَا» («емес» сөзінде әріп астына екі нүкте тігінен орналастырылған (پ) түрде берілген. Сонымен қатар кейде екінші буыннан әрі қарайғы үшінші буындағы «е» таңбасы қазіргі төтедегі «е»-мен («ө») бірдей таңбаланып отырған, мысалы, «سَسَمِبَا» («емес») сөзінде бірінші буында «е» (پ) осы таңбамен белгіленсе, кейінгі буындарда басқаша жағдай орын алған, яғни «ө» – таңбасымен жазылған, «بَعْدَنَهْ كَسَلَهْ لَوَا» («үлескендей») сөзіндегі 2,3-буындардағы екі «е» де, қазіргі төтедегі «е»-мен («ө») ұқсас яки бірдей. Бірақ, біздің байқағанымыз, 1-буын тұйық немесе бітеу буын болса, «е» таңбасы бұрынғы шағатайлық (қадымдық) таңба қалыбын («پ») таңбасын сақтап жазылатыны байқалады; «ы», «і»-нің жазылуы газетте кәдімгідей күрделі мәселе болып табылады. Бұл дыбыстың таңбалануы туралы А. Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» еңбегінде 5-нші ереже берілген, онда мынадай пікір айтылған: «Ы» харфі бас буында һәм барша бітеу буында жазылмайды. Ашық буында қалмай жазылды. Мәселен: «мысық» жазылады «ы»-сыз «мсық» «قسم» болып «мысығына» деген сөзде «ы» қалмай «мысығына» болып жазылады. Үйткені: «мы-сық» деген сөзде екі буын, бір буын «мы», екінші буын «сық», «мы» буынға «ы» жазбаймыз бас буын болғандықтан, «сық» буынға «ы» жазбаймыз бітеу буын болғандықтан, сүйткен соң «мысық» «قسميم» болып жазылмай, «мсық» «قسم» ғана болып жазылады «мысығына» деген сөзді буынға бөліп, харіфтерін түгел жазсақ, мәселен, «мы-сы-ғы-на» деп төрт буын болады. Бас буынға «ы» жазбаймыз: басқа «сы», «ғы» буындарға жазамыз, үйткені бұлар ашық буындар [3, 16-б.].

Газетте қазақтың төл сөздерінде қазіргі «у» естілетін жерлерде қосар «وُ» («ұу») жазылған, сондай-ақ екінші немесе үшінші буында осы жазу үлгісі сақталған. Мысалы, «ұу» түрінде жазылады, бірақ «у» («ұу») болып оқылады, «ادَنْزُوَا» («аұнда») (мысал «ұ» әрпі «у» болып оқылатынын дәлелдеу үшін келтіріліп отыр). Дәл осы сияқты «ұ» дыбысына байланысты орныққан жағдай «ү»-ге де қатысты болып келеді: «تَهْمُوَهَال» («алеумет») сөзінде «ү» жазылғанмен, оқылғанда «у» болатыны белгілі жағдай. Сонымен бірге к-мен келетін сөздер жіңішке болып оқылып, айтылатындықтан, А. Байтұрсынұлы қалыптастырған әліпби және емле үлгісі бойынша да, «к» жазылуы тиіс, бірақ газет материалдарында ондай тұстарда дәйекше белгісі үнемі қойыла бермеген: «سَسِيچْنِكْبَا» («екнчисі») т.б. Бірақ қазіргі қазақ тіл білімінде бейүндес сөздер деген терминмен аталатын *тұздыкі//тұздікі*

сияқты сөздердің алдына газет беттерінде дәйекше қойылып отырған. ««ندم»» («мдны») деп жазылып тұр, сол сияқты ««ناحور»» («роханы») – соңында «ы» жазылған) сөздерін келтіруге болады, бірақ осы сөздердің соңғы әрпі барлық жерде «и» деп оқылғанын ескерте кету керек. Себебі жоқ емес, өйткені қазақ тілінде «ы» сөз тудырушы яки сөз түрлендіруші жұрнаққа жатпайды, дегенмен «и» арқылы көбінесе бір заттың екінші бір затқа, нәрсеге тән екенін білдіретін мағына (реңк) туындайды (айта кету керек, қазіргі кезде аталмыш жұрнақтың сөзтудырушылық қасиеті басым бола бастады).

Келесі кезекте «ф» әрпін аз сөз қыла кетуге болады. Бұл әріп кірме сөздерде, әсіресе діни сөздерде жазылған. Ал ауызекі тілде «ф» орнына «п» айтылғанмен, жазба дәстүр әсерінің күштілігіне байланысты, сөз басында кірме сөздерде «ф» жазылатынын газет материалдары анық көрсетеді: ««بركف»» («фкр»), ««اديف»» («файда») т.б. «Ф» – араб сөздерінде сөздің барлық позициясында кездесетін дыбыс. Ең қызығы орыс тілінен енген сөздердегі «ов», «ев» жұрнақтары жазылуы керек-ау деген орындарда газетте «оф», «еф» деп жазылып отырған (бұл жайт тек келтірілген мақала емес, басқа мақалаларда да солай екенін ескертеміз). Сонда газеттегі орыстардың, татарлардың фамилияларының соңында «в» жазылатын жерде «ф» жазыла бергені байқалады: ««فوديزياب»» («Баузидоф»). Ал жіңішке айтылатын сөздердің алдына дәйекше «ء» таңбасы «қойылған, мысалы, «ء رب» («бр»)) (дәйекшемен жазылған), «ء رب رب» («брн брі»), «ء تلت» («тлі») сияқты сөздердің алдына да дәйекше қойылған), «ء بكس» («сіңіб») – сөз басында дәйекше қойылған, «ء نچوا» («үчн») деген сөзде «ү»-ның тұсына дәйекше қойылғандықтан, жіңішке «ү» емес, «у» болып оқылады. «Ш» жазылуға тиісті қазақ сөздері, негізінен, «چ» («ч»)-мен жазылып отырғанын айту керек, бірақ ара-арасында «ش»-мен жазылуы да кездесіп отырады. Дегенмен ««دلچچ»» («челді»), ««براغچ»» («чгарыб»), ««قلچقازاق»» («қазақчлқ») т.б. сөздерде «ч»-мен келетін сөздердің жазу үлгісі жиі (тіпті үнемі деуге болады) екенін баса айту керек, ал кейбір орыс тілінен енген кірме сөздер құрамында «ш»-мен жазу әредікте кездеседі: «Шума деген бек жаман ауру» (Қ., ۱۹۱۳, No ۵, ۹-март). Дегенмен «ш» жазылатын жерлерде «ч» жазылған. Ал «Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі»-нің факсимилесінде, яғни кітаптың ۱۹-бетінде ш-ға қатысты қызық мәлімет берілген, ол кирилл нұсқасының ۲۴-бетінде орналасқан: «Қатаң дауыссыздар: б, п, т, ч, д, с, ғ, қ, к, г», – делінген мәлімет жазылған. Осы әріптердің ішінде «ш» таңбасы аталмайды [۴]. Бұл – ۱۹۲۵ жылғы әліпби, жазу үлгісі. «Қазақ» газетінде нақ осындай жазу үлгісі болғанын ескерту үшін дәйексөз арнайы келтіріліп отыр. Бірақ соңғы жылдардағы басылымдар беттеріне қарағанда, А. Байтұрсынұлы әліпбиін әртүрлі тану, әртүрлі оқу орын ала бастағаны байқалады. Сонымен қатар газетте біздің түсінігіміз бойынша «ү», «у» жазылуы тиіс орындарда, оның ішінде әсіресе кірме сөздерде, «о» жазылғанын атап өту керек: ««تموكح»» («хкомт»), ««ناحور»» («роханы»). Бұл туралы (жазу қағидаларында) А. Байтұрсынұлы: «О» дыбысы сөздің бас буынында ғана естіледі. Басқа буындарында һәм дауысты дыбыстардан соң қазақ сөзінде һеш орында

естілмейді, сондықтан бас буыннан басқа орында яки дауысты дыбыстан соң «و») («о») жазылса, «ۇ» («ү») қылып оқу тиіс», – [۳۱, ۱۵-б.] деген ереже береді. Осыған орай айтарымыз, тілімізге сіңіп кеткен *рухани*, *хүкімет* сөздерінің осы түрде жазылуы және айтылуы аталмыш ережеге сүйенуден туған сынды. Газеттегі «ии» немесе «ий»-мен жазылған сөздерді «يي» «иы»/«йы» деп, кейде «يي» «ии» деп жазылғанды «ый»/«ій» деп те оқуға тура келеді, мысалы: «زمیوا» («ошимз») (қазіргі емле бойынша – *ойымыз*). Газет материалдарында үнемі «ы», «і» түсіріліп отырғанын ескергенде, «يي» «ии» сөздің жуан не жіңішке болуына қарай «ии» немесе «иы»-ны белгілеп, грамматикалық форманы жеткізген. Яғни аталған сөз «زمیوا» («ойымыз») түрінде оқылады. Газетте сөз соңында «ы» («і» де) анық жазылатыны жоғарыда айтылды, себебі де түсіндірілді. Бірақ газеттегі сөздердің екінші буынында, сөз ортасында да анық естілсе де «ы», «і» жазылмағанын қайталап айтамыз, ал «і» тек грамматикалық формаларды білдіргенде сөздің ең соңында жазылады, қалған позицияларда (оның ішінде соңғы буын құрамында да) жазылмайды, мысалы: «زبء» («бз»), «گذب» («бздң»). «I»-нің жазылуына қатысты емлелік және таңбалық ерекшеліктер «ы» дыбысына да қатысты. Оны нақтылай түсу үшін «ы», «і» түсіріліп отырған сөздердің кейбірін кирилл харпіне түсіріп келтірдік: айб – айып, әдлдк – әділдік, әдлсзdk – әділсіздік, барасн – барасың, берерсн – берерсің, бр – бір, бtm – бітім, блтр – былтыр, гүлсн – гүлсің, гmr – гұмыр, ксі – кісі, қачб – қашып, қалңмал – қалыңмал, қз – қыз, қzl – қызыл, қрқ – қырық, құрғрсн – құрғырсың, момн – момын, мслmn – мұсылман, мна – мына, мрза – мырза, орс – орыс, отрсн – отырсың, соқрсн – соқырсың, сн – ісін, тоғз – тоғыз т.б. Ал рзқ сөзін *рызық* деп те, *ризық* деп те, тіпті алдына «ы»-ны қосып, «ырзық» деп те оқуға болады. Әрине, сөз басында «ы» жазылуға тиісті жерлерде осы әріптің түсірілетінін ескергенде, *ырзық* («сн» – «ісін») сөзіндей) деп оқу дұрыс. «سوا نتم كل گز ئيسه لئسم» («Осы мфтлк мсилесі бздң») деген қолданыста «і» әрпі сөздің соңғы буынында ғана жазылады, қалған орындарда (буындарда) жазылмайды. Тағы бір ерекшелік, шағатайлық яки қадым үлгісімен етістіктің жедел өткен шағы ұяң дыбыстан ғана бастап жазылатын жағдай жаппай байқалады, ол кезде сөз түбірінің қандай дыбысқа аяқталғаны аса маңызды емес: «دسبد» («десді»), «دقاق» («қақды»), «دندوا» («өнді»). Көптің түсінігінде қалыптасқан дауысты дыбыстар барлық позицияда да жазылады деген пікір, газетке қатысты алғанда, шындыққа сай келмейді. Жалпы алғанда, дауысты дыбыстардың жазылуы – газет пайдаланған емленің өте күрделі мәселесі. Өйткені кейде сөз басында, кейде бірінші буында, кейде екінші буында да т.б. позицияларда олар түсіріліп жазыла береді немесе тіпті жазылмайды деуге болады, мысалы, «سوالالم» («млалары» – «моллалары»). Ал дауысты «ү», «ұ» дыбыстары естілуге, яғни жазылғанда да сақталуға тиісті орындарда ол әріптер түсірілген: «نتقم» («мфти»), «نتقم كل» («мфтилк»), «گنیر اندناملسم» («мслмандарынң»), «تموكح» («хкомт») т.б.; «ۇ», яғни жалқы болып жазылатын («ұ») әрпі – «ұу» дыбысының қызметін атқарған және осы дыбысты жеткізуде қосар түрінде берілген. «ۇу» («ұұ») – «ұу», жіңішке буындарда «уу» орнына да жазылған. Бұл жазу үлгісі

алғашқы кезде ескі жазу үлгісіндегідей, яғни қадымшада, «у»-дың жартылай дауысты саналғанын көрсетеді. Тағы бір ескеретін мәселе, екі «ұу»-мен («үү») келген жерлерді кейде «уы» деп, «үу» «ы» (ы жазылмайтындықтан, түсірілгендіктен) деп оқуға тура келетінін ескерту керек, мысалы, «بۇۇق» («құұб») («үү» жазылғанда кейде «уы» түрінде, кейде «үуы» болады деп айтуымыздың себебі осындай), «نرالچۇۇزاج» («жазұұчиларн») бұл жерде «үү» – «үу» деп оқылады). Соған қарағанда «үу» қосар (дифтонг) дыбыстардың жазылуы біртекті болғанмен, оқылуы әртүрлі (контекстік мағынаға қарай) болған сынды: «بادناغراغچۇۇق» («құұб чғарғандай») («үу» келетін жерде екі («үү») болып жазылған: «қлұұға трысұұда», «оқұұчыларимзга», «тұұрасындағы», «созлұұ», «қасарұұда» т.б. және айтып отырған пікіріміздің дәлелі осындай. Яғни «ұу» («үү») қосар дыбысы «үү», немесе «үу», болмаса «ұы» («бұу») орнына жүрген, контекске қарай әртүрлі оқылған (мысалы, «созлұұ», «қасарұұда» сөздерін «созылу», «қасару» деп оқуға байланысты да осындай). «Созлұұ» сөзінің құрамындағы «ы» жазылуы тиіс жерде «ы» жазылмағандықтан, сөйлемдегі ой жүйесін сақтап, дұрыс оқығанда «созылуы» түрінде болады. Газеттегі емлеге байланысты кейбір жүйесіздіктер грамматикалық қосымшалардан да, сөз түбірінің жазылуынан да көрініс береді. Ал «ұу» («үү»), немесе «үу» деп сөз ішінде қатар келгенде, буын жуан болса жазылып отырған, ал жіңішке болса, яғни г,к дыбыстары бар жіңішке дыбысталатын сөздерде «үу» деп оқылады. Сонымен қатар А. Байтұрсынұлы жоғарыда аталған еңбектегі Ұ-нші ережеде: «у» қысқа айтылатын дыбыс, «у» ұзын естілсе, ол жерде екі «у» болғандықтан, оның алдыңғысы бүтін «у», соңғысы жарты «у» – шолақ «у», «у» ұзын естілетін жерге екі «у» жазу тиіс. Мысалы: *тұмсық, тұра, тұра, сұлу, суу* [Ұ] деген ереже ұсынады. Газеттегі ұ,у дыбыстарының жазылуына байланысты ерекшеліктер ережеде толық айтылмағанын, ескерілмегенін ескерту керек, ал біз мақалада барынша толығырақ жеткізу мақсатын ұстандық. Газет материалдарындағы сөздің соңындағы «п» естілетін немесе -ып, -іп, -п өткен шақ көсемше жұрнағы жазылатын жерлерде тек қана ұяң «б» жазылатыны, осы модельдің сол кез үшін нормалық дәрежесі болғаны жасырын емес, оған ондаған мысалдарды дәлел ретінде келтіруге болады: «بلوب» («болыб»), «براغچ» («чғарб»), «بسالجاب» («бажлдасб»), «بۇۇق» («құұб»). Сөз басында газетте «и», «і», «ы» жазылмаған. Бұл квазиәліпби белгілерінің бірінен саналады, мысалы: «ماما» «мам», «كچا» «чкі», «سا» («с» – «іс»), «اقامتتا» («нтмақ»). Дауысты дыбыстар жазылмағанмен, бұл сөздердің сол күйінде оқылмайтыны түсінікті, ал оқығанда «имам», «ічкі», «іс», «ынтымақ» деп оқу керек. Газетте «у» және «в» әріптеріне бірдей таңба арналған: у – «ў», «в» – «ѵ». «Екеуі де, негізінен, орыс тілінен енген кірме сөздерде жазылады, мысалы, *аугост, духовни*, т.б. Орыс және басқа шетелдік сөздер құрамында «у» таңбасы жазылған және «у» таңбасы кирилше әрі «в», әрі «у» дыбысын таңбалауда пайдаланылған деп есептеу керек. Мысалы, «اپورۇبا» – *Европа немесе Еуропа*. Оқу барысында бір дыбысқа басымдық берілген деп ойлаймыз. Орысша жазып үйренген адам болса «*Еврепе – Европа*» деп оқыған, ал қазақтар қазақшаға жақындатып

«Еурепе – Аурупа» деп оқыған-сынды. Бірақ 1913-1915 жылдардағы бірнеше нөмірден қазіргі кезде кейбір зерттеушілер жазып жүргендей, «Аурупа» деп (тек а-мен келген) жазылған сөз оқымадық, кездестірмедік. Бұл арада оқушыларды қателестіріп тұрған таңба сөздің ең басына қойылатын әліп немесе сүйеу таяққа байланысты көрінді. Қателіктің орын алуы сүйеу таяқ аталатын көлбеу сызықшаның «اپورۇپا» «а» таңбасына аса ұқсастығында болса керек, бірақ көлбеу таяқшаның төбесінде көлденең қойылатын сызығы (мадд) жоқ) екенін есте ұстау керек, сонымен қатар сүйеу таяқ басқа да дауысты дыбыстардың алдынан жазыла береді. Бірақ а-ның үстіне қойылатын көлденең сызық барлық уақытта жазыла да бермегені байқалды, содан келіп әртүрлі оқу үрдісі қалыптасып кеткен деп ойлаймыз. А. Байтұрсынұлы бұл турасында «Сөз жазуының жалпы ережелерінде»: «Сөз басында «ا» «дыбысы жоқ жерде ا харфі тұрса, ол басқа дауысты дыбысқа сүйеу үшін қойылған таяқ есебінде қойылса да айтылмайды» [3, 14-б], – дейді. Газетте қазақ сөздерінің құрамында «у» таңбасы жазылмаған, тек «у» айтылады-ау деген жерлерде оқырман өзі «ұұ»-ны «ұу» деп оқи берген, т.б. Әліп (сүйеу) таяқшасы сөздің абсолют басында дауысты дыбыстардың алдынан келеді және мұндай кезде дауысты дыбыстардың өзін де газет шығарушылары жазып отырған: «بەندەكسەلۋا» (үлескендей), «نەكتۋا» (өткен), «بەدلۋا» (өледи), «نەدچنكۋا» (өкнишден), «نچۋا» (үчн) т.б. «وا» «وا» «таңбаларының қосарланып келуі ескі жазу үлгісімен әліп пен кейбір дауысты дыбыстардың тіркесіп келіп, бір дыбысты таңбалағанын көрсетеді. Бұл – ескі (қадым, шағатай) жазуының заңдылығы. Осылай таңбалау газеттің барлық нөмірлеріне тән. Газетте сүйеу таяқша немесе әліп деп аталатын белгі-таңба сөздің абсолют басында әртүрлі жағдайға байланысты қойылады, мысалы: «منيسا» (ісіне), «اقامتتا» (нтімақ). Бұл сөздердегі әліп белгісінің болуы сөз басында дауысты дыбыстың барын білдіріп тұр, бірақ дауысты дыбыстың өзі жазылмайды.

Газет беттерінде х әрпі шағатайлық х таңбасымен таңбаланған. Мысалы, «الصخ». 1923 жылдан бастап, аталған таңбаның х үстіндегі ноқаты алынып тасталып, ноқатсыз таңбалана бастаған. Ахонды «بنوحاً» , «роханилар» «ناحور رال» сияқты сөздерде «سغوس» (согыс) сөзіндегідей тек «و»-мен («о») жазылған. Оны қазіргі заманға сәйкестендіре оқып, «ұ» болмаса «у» деп «жөндеп» оқу дұрыс болмайды деп санаймыз, өйткені «о» бұл сөзде анық таңбаланған, сондықтан «у» деп оқу тіпті де дұрыс емес. Ерекше атап өту керек, газетте «у» тек кірме сөздерде ғана жазылған әрі жеке (бөлек) таңбаланып, берілген. Газеттегі емленің қалыптанбауы емле ережелерінің сол кезде ресми бекітілмеуімен байланысты деп ұғыну керек. Осы әркелкілік бірге, бөлек жазылатын сөздерге де байланысты. Мысалы, шылаулардың жазылуы әркелкі, бірізділік жоқ: бзде (Бұған бзде мойындар едк) «هذب رادنيوم كدبا ناغوب» (дұрысы біз де – де бөлек) деген сөйлемде де қасындағы сөзбен бірге жазылып тұрса, енді бір жерде бөлек жазылған; септік жалғаулары кейде түбірмен, болмаса негізбен бірге, кейде бөлек жазылған, мысалы: чн тлің мен т.б.; Сол сияқты қиындықтар көмекші етістіктер мен негізгі етістіктердің тіркескен түрлерінен, күрделі

етістіктердің жазылуынан байқалады, тағы да бірізділік сақталмағаны байқалып тұрады. Мысалы, «ملک-نتیامال» – «киле-алмайтын», «مگیر-سامال» – «бріге-алмас» сияқты сөздердің жазылуын айтуға болады. Шет тілден енген сөздердің сыртқы тұрқы, тұрпаты сол күйінде сақталып, қабылданып (кіріп) отырған тілдің нормасымен жазылуы газетте басым, ал осы үлгі көбіне орфограммалық қиындықтарға әкелген деп білеміз. Мысалы, «بتقم کل سسلئسم» (мфтилік мселесі) тіркесімі келесі бір сөйлемде «ادنسلئلسم» (мселеснда) түрінде жазылып, қосымша жуан болып жалғанған. Мұның өзі осы сияқты сөздерді жазу, оларға қосымша жалғаудың қиындықпен тұрақтанатынын, қалыптанатынын көрсетеді, өйткені бұл мәселе қазіргі емледе де күрделі болып саналады әрі емлесі қиын сөздер қатарын көбейтіп келеді. «ادنسلئلند» (дниаснда), «نندم» («мдны» – мдни) сынды сөздердің жазылуында сингармонизм заңы сақталмаған, себебі олар - кірме сөздер. Әсіресе «мадани» сөзінің жазылуы – қазіргі «мәдениден» бөлек. ۱۹۱۳-۱۹۱۸ жж. аралығындағы газет нөмірлерінде шағатай үлгісінен алынып, өзгеріссіз жазылған бірнеше таңбалар мен сөздер бар. Ол сөздердің жазылуында ескі жазу үлгісі барынша толық сақталған, өйткені тұтас сөз өзгеріссіз, сол күйінде жаңа жазуға көшірілген: «مه» (һәм), «اطخ» (хата), «تصخر» (рхмт) немесе қазіргі кездегі – «рахмет», «рахымет» т.б. «Шежре»-нің «هرجش كن» («сияқты») тырнақшаға алынған кітап, шығарма атауларына қосымша жалғанғанда дефиссіз жазылады және қосымша тырнақшаның сыртында жазылған. Ал біреуді әлдебір адамға, затқа т.б. теңегенде тырнақшаға алынып жазылады, мысалы: «болмасбз мақтаған артқ, десек» Карамзині «қазақтың ақсақалды турада» Бұл төтемен былай жазылады: زبسالملوب ناغاتقام. قترا، كهسبد «ينزيماراك» گندقازاق يدالقاسقا ادارؤوت لوب. Сандарға қосымша жалғау барысында да дефис қойылмайды: (۰۵-нші ۰۵, ۲چن) т.б. Дауысты дыбыстар мүлде жазылмайтын сөздермеен қатар, тиісті әріптер түгел жазылатын сөздер де болғанын айту керек: «يداليسوق» (қосылады). Бірақ, негізінен, газет материалдарында дауысты дыбыстар толық жазылмайтынын жоғарыда айтып өткенбіз. Араб, парсы тілдерінен енген кірме сөздердің оқылуына-жазылуына, оларға қосымша жалғау үлгісіне мысал: «هدبتكم» – «мктбде» т.б. Қазіргі кезде «я» жазылатын орында «иа» жазылған: «تقايس» («суақты»), т.б.» [۵, ۱۴۰-۱۵۷ бб.].

Қорытынды

1926 жылғы Түркологиялық съездегі «әліпби айтысынан» кейін көп жылдар бойы қазақтың рухани өмірінде ерекше рөл атқарған «А.Байтұрсынов алфавиті» қоғам өмірінен ығыстырыла бастады. Себебі, КСРО-ның саяси жүйесі әлем қолданып жүрген алфавитке, яғни латынға көшуді міндеттей бастаған еді. Сондай-ақ әліпби айтысы тұсында А. Байтұрсынұлын жақтаушылар азшылық болып қалды. Жақтағандар көп болған күннің өзінде де, саяси жүйенің мақсаты бөлек еді, сонған орай Ахмет Байтұрсынұлының графикасының тағдыры шешіліп қойылған еді. 1929 жылы 24 қаңтарда Қазақстан Орталық Кеңес комитеті президиумы мен халық Комиссарлар кеңесінің «Жаңа алфавит туралы» қаулысы

шықты. Бұл әліпбиде 29 әріп болды. Ал 1929 жылдан бастап, КСРО территориясында араб алфавитін қолдануды түбірімен тоқтату туралы Совет өкіметінің қаулысы күшіне енді. Себебі, араб алфавиті КСРО-ның өзге республикаларынан мұсылман республикаларын бөліп тастайды деген қауіп туындаған еді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Әбділәшімұлы Д. Қазақ әдеби тілі және оның төркіні туралы толғаныс. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2004. – 299 б.

[2] Ходжиков К. Букварь для Киргизских Школьвъ Туркестанскомъ краіъ. Составиль Завъдующій Карнакскимъ русско-туземнымъ училищемъ Конгырь Ходжа ХОДЖИКОВЪ. Издание Первое. Оренбургъ: Типо-Литография т-ва «Каримовъ, Хусаиновъ и К-о». – 1912.

[3] Әнес, Ғ. Ағартушы. А.Байтұрсынұлының өмір жолы мен педагогикалық еңбектері. Монография. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2025. – 336 б.

[4] Жармұхамедов М., Қожықова С. Ұстаз. Ағартушы. Ғалым. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2024. – 257 б.

[5] Хасанова С. Көне түркі және араб-латын жазбалары. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1993. – 288 б.

[6] Байтұрсынұлы, А. Тіл – құрал (Қазақ тілінің сарфы). Бірінші жылдық. Орынбор – 1914 // Құрастырған: Е.Тілешов. – Алматы: «Сардар» баспасы, 2009. – 348 б.

[7] Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Орынбор, 1925. – Нұр-Сұлтан: «Ғылым» баспасы, 2022. – 24 б.

[8] Момынова Б. «Қазақ» газеті(1913-1918): әліпби, емле ерекшеліктері және лексика-грамматикасы. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2022. – 256 б.

REFERENCES

[1] Abdilashimuly D. Kazakh adebi tili zhane onyn torkini turaly tolghanys [Reflections on the Kazakh Literary Language and Its Origins]. – Beijing: Ulttar Baspasy, 2004. – 299 b. [in Kaz.]

[2] Khodzhikov K. Bukvar dlya Kirgizskikh Shkol v Turkestanskoy Krae [Primer for Kirghiz Schools in the Turkestan Region]. – Orenburg: Typo-Lithography of Karimov, Khusainov & Co., 1912. [in Russ.]

[3] Anes G. Agartushy: A. Baitursynulynyn omir joly men pedagogikalyk enbekteri [The Educator: A. Baitursynuly's Life Path and Pedagogical Works]. – Almaty: Arys Publishing House, 2025. – 336 b. [in Kaz.]

[4] Zharmukhamedov M., Kozhykova S. “Ustaz. Agartushy. Galym” [Teacher. Educator. Scholar]. – Almaty: Kazakh Tili Publishing House, 2024. – 257 b. [in Kaz.]

[5] Khasanova S. Kone turki zhane arab-latyn jazbalary [Ancient Turkic and Arabic-Latin Inscriptions]. – Almaty: Respublikalyk Baspa Kabineti, 1993. – 288 b. [in Kaz.]

[6] Baitursynuly A. Til–qural (Kazakh tilinin sarfy). Birinshi jyldyk [Language Tool: The Grammar of the Kazakh Language. First Year] (originally published in Orenburg, 1914). Compiled by E. Tileshev. – Almaty: Sardar Publishing House, 2009. – 348 b. [in Kaz.]

[7] Kazakh bilimpazdarynyn tungysh siezi [The First Congress of Kazakh Scholars]. Orenburg, 1925. – Nur-Sultan: Gylym Publishing House, 2022. – 24 b. [in Kaz.]

[8] Momynova B. “Kazakh” gazeti (1913–1918): alipbi, emle erekshelekteri zhane leksika-grammatikasy [“Kazakh” Newspaper (1913–1918): Alphabet, Orthographic Features, and Lexical-Grammatical Structure]. – Almaty: Kazakh Tili Publishing House, 2022. – 257 b. [in Kaz.]

ОБЗОР ПЕРВЫХ КАЗАХСКИХ АЛФАВИТОВ И ОРФОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ, ПОСВЯЩЕННЫХ ШАКАРИМУ В ГАЗЕТЕ «ҚАЗАҚ»

*Мамынова Б.Қ.¹

*¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация. Целью написания статьи является анализ особенностей орфографии, представленных в материалах общенациональной газеты «Қазақ» (1913–1918), на основе критической статьи, посвящённой летописному труду Шакарима Кудайбердыулы, а также других публикаций данного издания. Задача статьи заключается в содействии правильному прочтению текстов, написанных арабской графикой (төте жазу). Правильное чтение текстов, написанных письмом төте, имеет большое значение, поскольку необходимо представить достоверные сведения об использовании буквенно-звукового алфавита, в нашем случае – реформированного алфавита А. Байтурсынулы, созданного на основе староарабской письменности усул-кадым, в начальный период его применения в общенациональной газете «Қазақ», а также выявить различия между письменностью усул-кадым и усул-төте. Эти вопросы имеют важное значение как для текстологии, так и для изучения истории казахской письменности. Особое внимание уделяется причинам отсутствия обозначения гласных звуков при написании корневых слов; к ним также относятся особенности присоединения аффиксов и трудности, связанные с обозначением отдельных графических знаков. В статье указанные вопросы не ограничиваются общим описанием, а аргументируются и подтверждаются конкретными фактами в соответствии с критериями текстологического исследования. Наряду с этим в статье дается подробное представление об основных особенностях надстрочных и подстрочных диакритических знаков письменности усул-кадым, а также консонантного алфавита. Диакритические знаки, их виды и функции подробно рассматриваются в статье, приводятся языковые факты. Особое внимание уделено написанию заимствованных и исконно казахских слов, а также собственных имен и ономастических названий, встречающихся

в газете. Для исключения неоднозначного толкования их написания приводятся соответствующие примеры. В статье представлены сведения не только об истории казахской письменности, связанной с письмом усул-кадым и реформированной арабской графикой (усул-төте), разработанной Ахметом Байтурсынулы, но и о других ранних казахских алфавитах, предложенных представителями казахской интеллигенции того периода, некоторые из которых получили определённое распространение. Также приводятся данные о структуре этих первых алфавитов. При подготовке статьи использовались научные труды по рассматриваемой проблематике.

Ключевые слова: письменность, усул-кадым, усул-жадид, арабографический алфавит, алфавит, норма, орфография, газета «Казах», Шакарим

A REVIEW OF THE EARLY KAZAKH ALPHABETS AND AN ORTHOGRAPHIC ANALYSIS BASED ON MATERIALS ABOUT SHAKARIM PUBLISHED IN THE NEWSPAPER «KAZAKH»

*Mamynova B.K.¹

¹Kazakh National University named after al-Farabi
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The purpose of this article is to analyze the orthographic features presented in the materials of the national newspaper “Kazakh” (1913–1918), based on a critical article devoted to Shakarim Kudaiberdyuly’s genealogical work, as well as other publications of this newspaper. The objective of the article is to facilitate the accurate reading of texts written in the reformed Arabic script (tote jazu). The accurate reading of texts written in the tote script is of great importance, as it makes it possible to provide reliable information on the use of the letter-based phonographic alphabet, in this case, A. Baitursynuly’s reformed alphabet, developed on the basis of the traditional Arabic script (usul-kadym), during the initial period of its use in the national newspaper “Kazakh”, as well as to identify the differences between the usul-kadym and usul-tote writing systems. These issues are of considerable significance both for textual studies and for the study of the history of the Kazakh writing system. Particular attention is paid to the reasons for the omission of vowel notation in the spelling of root words, as well as to the peculiarities of suffix attachment and the difficulties associated with the representation of individual graphic signs. These issues are not merely described but are substantiated and supported by factual evidence in accordance with the criteria of textual analysis. In addition, the article provides a detailed description of the principal features of the superscript and subscript diacritical marks used in the usul-kadym writing system, as well as of the consonantal alphabet. The article also examines the types and functions of diacritical marks in detail and presents relevant linguistic evidence. The article further illustrates the orthographic features of native Kazakh vocabulary, loanwords, personal names, and other onomastic names attested in the newspaper. Relevant examples are provided in order to avoid ambiguous interpretation of their spelling. The

article presents information not only on the history of the Kazakh writing system associated with the usul-kadym script and the reformed Arabic script (usul-tote) developed by Akhmet Baitursynuly, but also on other early Kazakh alphabets proposed by representatives of the Kazakh intelligentsia of that period, some of which gained a certain degree of use. The structure of these early alphabets is also described. In preparing the article, scholarly works relevant to the research topic were consulted.

Keywords: writing, usul-kadym, usul-jadid, Arabic alphabet, alphabet, norm, spelling, Kazakh newspaper, Shakarim

*Мақала түсті / Статья поступила / Received: 15.04.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.*

Автор туралы мәлімет:

Мамынова Бағдан Қатайқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: momynova_b@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9354-233X>

Информация об авторе:

Мамынова Бағдан Қатайқызы – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: momynova_b@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9354-233X>

Information about the author:

Mamynova Bagdan Kataikyzy – Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan, e-mail: momynova_b@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9354-233X>